

# *Pokrof*

OOSTERSE CHRISTENEN, KERKEN EN CULTUREN

JAARGANG 55

NUMMER 4

AUG-SEPT-OKT 2008



**3 Kerkelijke science fiction?**

– Heleen Zorgdrager

**7 De Kopten nu – Jacques van der Vliet**



*Koptisch Michaëlsklooster bij Naqada (Egypte), waar februari jl. een congres plaatsvond over christendom in Zuid-Egypte. (Foto: R. Dekker)*

**10 Andreasconferentie in Freising**

– Leo van Leijsen

**12 Ontvangen om te geven**

– Paul Brenninkmeijer

**15 Osip Mandelstam – Dolf Bruinsma**

**18 God, een open vraag**

– Aleksandr Zakurenko

**21 Korte berichten**

**23 Liturgieagenda**

Voor u ligt de eerste Pokrof na de vakantie. Als redactie hopen we dat u goede, inspirerende en ontspannende ervaringen hebt opgedaan en dat u met nieuwe energie het komend werkjaar ingaat.

Dit nummer biedt in het eerste artikel aandacht aan de Grieks-katholieke kerk van Oekraïne. De protestantse theologe Heleen Zorgdrager die zelf een paar keer per jaar langere tijd in Oekraïne colleges geeft, beschrijft naar aanleiding van een gesprek met Myroslav Marynovych en Michaylo Dymyd wat deze kerk drijft en wat er de komende tijd van haar te verwachten is. Jacques van der Vliet kijkt in zijn artikel terug op twee bijeenkomsten die ieder op een andere manier iets te zien geven van de wijze waarop Koptische christenen van nu de onzekere situatie in Egypte beleven. Leo van Leijsen doet verslag van een boeiende conferentie over de apostel Andreas en de oecumene in het Beierse Freising. In de meditatie verwijft Paul Brenninkmeijer aan de hand van de icoon van de wonderbare broodvermenigvuldiging bij de betekenis van delen en geven. Dolf Bruinsma besteedt in zijn artikel aandacht aan Osip Mandelstam (1891-1938), een van de grootste Russische dichters, die echter tijdens zijn leven aan de zijlijn stond. Aleksandr Zakurenko tenslotte, van het Bijbels-Theologisch Instituut van de Apostel Andreas in Moskou, bespreekt het boek van Anton Houtepen *God: een open vraag. Theologische perspectieven in een cultuur van agnosme* dat zijn instituut in Russische vertaling op de markt bracht.

Redactie Pokrof

**Pokrof verschijnt vijfmaal per jaar en is een uitgave van de Katholieke Vereniging voor Oecumene Athanasius en Willibrord**

**Redactie:** Hanneke Arts-Honselaar (bureauredacteur), Wil van den Bercken, Dolf Bruinsma, Geert van Dartel (hoofdredacteur), Josephien van Kessel, Dolf Langerhuizen, Leo van Leijsen (redactiesecretaris), Heleen Murre-van den Berg, Katja Tolstaja, Huub Vogelaar.

**Administratie en redactiesecretariaat:**  
Katholieke Vereniging voor Oecumene,  
Walpoort 10, 5211 DK 's-Hertogenbosch, tel.  
073-6136471, e-mail: [secretariaat@oecumene.nl](mailto:secretariaat@oecumene.nl),  
internet: <http://www.oecumene.nl>.

De auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen en geven niet de mening van de redactie weer. De redactie is verantwoordelijk voor titels en tussenkopjes alsook voor foto's en hun onderschriften. Voor mogelijke onjuistheden in aankondigingen van liturgievieringen en evenementen kan de redactie niet aansprakelijk worden gesteld. De redactie behoudt zich het recht voor ingezonden reacties in te korten of niet te plaatsen.

Opzeggingen dienen vóór 1 december in 's-Hertogenbosch te geschieden, anders wordt men verondersteld abonnee te blijven.  
De abonnementsprijs is €15,-, giro 5679145 (codes voor overboekingen vanuit buitenland: IBAN: NL 13 PSTB 0005679145 BIC: PSTBNL21 t.n.v. Tijdschrift Pokrof, 's-Hertogenbosch. Voor België: 001-3309231-55, Pokrof t.n.v. Jef Devisscher, Ieperstraat 24, 02300 Turnhout, tel. 014-413927. Opmaak: VANDARTEL, Amsterdam Drukwerk: Van Stiphout, Helmond.

# Kerkelijke science fiction

## De oecumenische missie van de Oekraïense Grieks-katholieke Kerk



**Sinds haar herleving in de jaren '90 is het nooit saai geworden in de Grieks-katholieke kerk van Oekraïne. De kerk timmert aan de weg en positioneert zich zelfbewust, zowel in haar relatie met Rome als met de Orthodoxe kerken. Het herhaaldelijk verzoek aan de paus om een eigen patriarchaat maakt daar deel van uit. Wat drijft de Oekraïense Grieks-katholieke kerk? Wat kunnen we nog van haar verwachten? Heleen Zorgdrager schetst de ambities en sprak met Myroslav Marynovych en Michaylo Dymyd, twee invloedrijke denkers en strategen van deze kerk.**

**A**ls protestants theoloog werk ik drie maanden per jaar aan de *Ukrainian Catholic University (UCU)* in Lviv in West Oekraïne. Uitgezonden ben ik door de Protestantse Kerk in Nederland om het gesprek aan te gaan met het oosterse christendom. Dat is een mooie taak en de UCU blijkt daarvoor een uitermate geschikte plaats te zijn.

*Heleen Zorgdrager als universitair docente aan de Ukrainian Catholic University (UCU) in Lviv (West Oekraïne), samen met enkele studentes. (Foto: Archief H. Zorgdrager)*

### Soutanes en dameshakken

Die geschiktheid is niet alleen vanwege de aanwezigheid van het Instituut voor Oecumenische Studies waarmee ik nauw samenwerk, maar ook om de dynamiek en vitaliteit van de Oekraïense Grieks-katholieke Kerk die voelbaar aanwezig zijn in de gebouwen, gangen, kapel en collegezalen van de universiteit. Bij het opgaan van de centrale trap van het hoofdgebouw blik je al in het imponerend gelaat van de legendarische kerkleider, Andrei Sheptytsky (1856-1944). Een grote icoon met martelaren uit de tijd van de Sovjetvervolgung siert de kapel. Devote studentes steken kaarsjes aan. Ruisende soutanes en tikkende dameshakken vullen de gangen. Conferenties trekken gerenommeerde gasten uit binnen- en buitenland; de thema's zijn brandend actueel.

## Oecumenische aspiraties

Met fascinatie volg ik de kerkpolitieke bewegingen van de Grieks-katholieken. Hoe zien ze zichzelf als kerk tussen Oost en West? En als kerk naast en met de andere kerken in Oekraïne? Er tekent zich een nieuw kerkelijk zelfverstaan af. We kunnen het samenvatten als: een resolute verwerping van het model van 'uniatisme' (een kerk die onder jurisdictie valt van Rome), naar het claimen van de status van zusterkerk in gemeenschap met Rome - en op vergelijkbare wijze bereid tot zusterlijke gemeenschap met de Orthodoxe kerken. De roep om erkenning van het patriarchaat is een logisch gevolg van die opvatting een zusterkerk te (willen) zijn van de Rooms-katholieke Kerk. Dat is nog niet alles. Spannend zijn ook de oecumenische aspiraties van de Grieks-katholieken. Aan het eind van de weg lonkt het perspectief van herstel en hereniging van de nu zo tragisch verdeelde Kerk van Kiev. De Kerk van Kiev wordt gezien als de moeder van alle christenen in de Slavische wereld, begonnen met de doop van Volodymyr de Grote in de Dnjepr in 988. Nu is ze, aldus de Grieks-katholieken, uiteengevallen in vier 'denominaties', te weten de Grieks-katholieke Kerk en de drie Orthodoxe kerken op Oekraïense bodem. De Grieks-katholieke Kerk kan, naar de mening van vooraanstaande theologen en kerkleiders, een sleutelrol spelen in hereniging van de glorieuze Kerk van Kiev. Haar eigen patriarchaat is niet meer dan een opstapje naar het verenigde patriarchaat van de Kerk van Kiev. Stel dat dit patriarchaat gelijkelijk erkenning zou krijgen van de drie grote historische centra van het christendom: Rome, Constantinopel en Moskou - waarmee verschillende groepen christenen in Oekraïne verbonden zijn -, dan zou Kiev het hart kunnen worden van wereldwijde oecumene. Dan zou de Kerk van

**De Oekraïense Grieks-katholieke Kerk is voortgekomen uit de Unie van Brest (1596), als een katholieke Kerk van de Byzantijnse ritus. Onder het Sovjet-regime werd ze gedwongen verenigd met de Russisch-orthodoxe Kerk. Vanaf 1989 kon ze haar eigen kerkelijk leven weer opbouwen. Nu telt ze naar schatting 4,5 miljoen gelovigen (8% van de bevolking). In 2004 werd de zetel van de grootaartsbisschop overgeplaatst van Lviv naar Kiev.**

**- De Orthodoxe Kerk in Oekraïne is verdeeld: naast de Oekraïense Orthodoxe Kerk - Moskou Patriarchaat is er de (niet-canonieke) Oekraïense Orthodoxe Kerk - Kiev Patriarchaat en de (niet-canonieke) Oekraïense Orthodoxe Autocefale Kerk (52 % van de bevolking rekent zich tot een van deze kerken).  
- Protestantse Kerken in Oekraïne groeien wel, maar zijn nog ver in de minderheid (1-2 % van de bevolking).**

Kiev, voor het eerst sinds het grote schisma, "ademen met de beide longen" van Oost en West (Paus Johannes Paulus II). Is dit kerkelijke *science fiction*, of is dit een loepzuiver, stoutmoedig aanvoelen van de geestelijke mogelijkheden van dit historische moment?

Ik sprak hierover met Myroslav Marynovych, vroegere dissident en Goelaggevangene, nu vice-rector van de UCU en oecumenisch adviseur van grootaartsbisschop Lybomyr Cardinal Husar, en met vader Mikhaylo Dymyd. Hij was na 1994 de eerste rector van de heropgerichte Theologische Academie in Lviv, en is nu kanselier van de groot-aartsbisschop en directeur van het Instituut voor Canoniek Recht aan de UCU.

*Myroslav Marynovych, wilt u de relatie van de Oekraïense Grieks-katholieke Kerk tot de Rooms-katholieke kerk nog eens toelichten? Welke eenheid met Rome staat u voor?*

"Wij hebben een hoge prijs betaald voor het behoren tot de katholieke familie. We hebben in het recente verleden gezien welke hoge prijs mensen bereid waren te betalen. Daarom, welk oecumenisch model we ook accepteren, de voorwaarde zal altijd zijn: onze band met Rome kan niet worden verbroken! Aan de andere kant moeten we ook zeggen

dat we een hoge prijs hebben betaald voor het anders zijn dan andere katholieken. Er is altijd een dominantie geweest van het Latijnse katholicisme. Voor ons is het belangrijk om onze eigenheid en particulariteit te bewaren. Tot die eigenheid behoren onze rituelen, taal, spiritualiteit, kerkorde en canoniek recht. Daarin ligt onze identiteit."

"De eenheid die we voorstaan verschilt van de Latijnse (Rooms-katholieke) visie. De Latijnse visie is hiërarchisch. De paus staat bovenaan, de lokale kerken onderaan. De formule zegt: *sub Petro et cum Petro*. In de synode van bisschoppen in Rome in 2002 hebben we verschillende noties besproken. Ik verlamde de discussie op een ge-



Vader Mikhaylo Dymyd, directeur van het Instituut voor Canoniek Recht aan de UCU en kanselier van de Oekraïense Grieks-katholieke groot-aartsbisschop. (Foto: H. Zorgdrager)

de bisschoppen van Kiev was anders. In 33 artikelen hebben ze helder hun Orthodoxe geloof uitgedrukt en de pomisnist-natuur van hun kerk. Ze brachten het vroegchristelijke model van zusterkerken naar Rome.

Maar Rome heeft die ecclesio-logie als ketters verworpen en dwong de bisschoppen het model van uniatisme te accepteren. De unie was een absorp-

ven moment toen ik zei: *cum Petro* (met Petrus), ja, dat is het model voor ons. Maar niet *sub Petro* (onder Petrus) in een juridische zin. Elke zusterkerk kent zelfbestuur. We willen in gemeenschap met Rome zijn, maar als een zusterkerk met autocefalie. We begrijpen dat de Latijnse Kerk georganiseerd is volgens een duidelijke hiërarchische structuur. Maar we accepteren het niet als dit model op ons gedrukt wordt. Wat voor ons belangrijk is, is dat we in gemeenschap zijn met de paus als spiritueel leider van alle christenen; dat is het primaat van de bisschop van Rome.”

*Mikhaylo Dymyd, betekent dit een herziening van de Unie van Brest (1596)? Toen hebben de bisschoppen immers de jurisdictie onder Rome aanvaard, als conditie voor eenheid.*

“In onze ecclesiologie is *pomisnist* een belangrijk begrip. Dat betekent “de kerk van de plaats” ofwel de lokale kerk, als een verzameling van diocesen onder leiding van een bisschop. De lokale kerk is de universele, katholieke kerk. Die heeft geen behoefte aan een andere hiërarchie. Deze opvatting delen we met de Orthodoxe kerken. De pomisnist-natuur van onze kerk is niet erkend in de Unie van Brest. De Unie van Brest is geen unie. Het is de bekering van individuen die voor het heil van hun ziel terugkeren naar de bisschop van Rome. Dit is niet de Kerk van Kiev die een verdrag ondertekent met de Kerk van Rome. Elk individu persoonlijk wordt geaccepteerd in de Romeinse kerk. Dát is de Unie van Brest, zo is het gebeurd. Het oorspronkelijke voorstel van

tie.”

“Het Instituut voor Canoniek Recht doet nu historisch onderzoek om de beslissingen van de kerk zelf te reconstrueren. We geven de documenten van synodes en concilies uit. Vanuit romeins gezichtspunt zijn er maar drie synodes in onze kerkgeschiedenis geweest (1676, 1720, 1826), maar onze kerk begint al in 983 toen de eerste bisschoppen en zendelingen naar Kiev kwamen! De Orthodoxe aartsbisschop Vsevolod (Maidanski) in de VS heeft aangetoond dat de Grieks-katholieke kerk de enige kerk is die een continuïteit en apostoliciteit met de vroege Kerk van Kiev bewaard heeft. Naar dat gemeenschappelijke perspectief moeten we terugkeren.”

*Hoe heeft de Rooms-katholieke Kerk tot nu toe gereageerd op de voorstellen uit de Grieks-katholieke kerk?*

Marynovych: “Zoals ze gewoonlijk doet. In stilte, er is geen duidelijk theologisch antwoord gekomen. We zijn in een proces. Na Vaticanum II is er de notie dat oosters-katholieke kerken anders zijn. Maar het canoniek recht is daar soms mee in strijd. Daarin domineren Latijnse praktijken. Maar er komt langzaam verandering. Hebt u de begrafenis van Johannes Paulus II gezien? Voor de eerste keer was er een speciale ceremonie voor de oosters-katholieke kerken. Het was een teken van acceptatie.”

“Of het canoniek recht zal veranderen? Dat hangt ook veel van de eigen initiatieven af. Oekraïners hebben een slechte gewoonte: veel klagen, maar weinig doen om de situatie te ver-

anderen. We zijn passief vanwege de geschiedenis. Maar we moeten een document schrijven, met voorstellen komen.... Er zijn mensen die eraan werken, initiatieven aan de basis - het is geen deel van de officiële kerk.”

*En hoe is de reactie van de Orthodoxe kerken? Zien zij iets in het model van een herenigde Kerk van Kiev die in gemeenschap is met Rome, Constantinopel en Moskou?*

Marynovych: “Wij doen het appèl aan Rome: alsjeblieft laat zien dat de Orthodoxe kerken die gemeenschap met Rome aangaan, gerespecteerd zullen worden zoals ze dat verwachten. Voor de Orthodoxe kerken nú is het beter om niet in gemeenschap te zijn, ze krijgen meer respect dan de geünieerde kerken. Dat bleek tijdens de synode van bisschoppen in Rome: de patriarch van de Roemeens-orthodoxe Kerk kreeg een zetel naast de paus, terwijl de patriarchen van de oosters-katholieke kerken bij de kardinalen zaten.”

*Welke stappen moeten er genomen worden om de status van autocefale kerk te krijgen?*

Dymyd: “We moeten onze bisschoppen zelf kiezen (dat recht bestaat al, maar het gebeurt in de praktijk niet). We moeten geen honderden studenten meer naar Rome sturen. We moeten zelf een canoniek wetboek schrijven. Laten we proberen met Orthodoxe theologen een gemeenschappelijke benadering te vinden

*Myroslav Marynovych, vice-rector van de UCU (midden), met rechts op de foto rector Borys Gudziak en links mgr. Iwan Dacko, tijdens de opening van het academisch jaar. (Foto: H. Zorgdrager)*



van de geschiedenis en de theologie. Laten we in praktijk brengen dat we één kerk zijn en niet een gemengd huwelijk, laten we samen celebren. We moeten als kerk volwassen worden. Hoe meer de kerk heilig wordt, des te meer zal ze lijden. Mijn visie van de kerk is de visie van een gemeenschap, niet van macht.

Bisschoppen zijn representanten van het christelijke volk. De kerk is een “hiërarchie van engelen”, een unie rond Christus, rond de Eucharistie. Eenvoud in naam van Christus zal vruchten dragen. Dat moeten we zien terug te vinden, dat is onze identiteit.”

*Wat vinden de protestantse kerken van het toekomstbeeld van de ene kerk van Kiev? Ziet u het gevaar van nationalisme?*

Marynovych: “Ik denk dat Oekraïense protestanten een beetje bang zijn voor deze voorstellen. Protestanten herinneren zich goed dat, wanneer er een sterke nationale kerk is, zij lijden. Maar het nationalisme zit niet in een Oekraïense Orthodoxe Kerk als zodanig. Het is gevaarlijk om te zeggen dat een model verkeerd is. We moeten nationalisme bestrijden, maar niet met de structuur. Het positieve is juist dat het een complexe structuur is die we voorstellen: één kerk met drie brandpunten, drie historische relaties. De structuur is zelfcorrigerend. Elk brandpunt kan helpen om dat nationalistische gevoel te overwinnen, te relativiseren.”

*Tenslotte: Is het een droom of zal het realiteit worden?*

Marynovych: “Het is een droom, maar net zo'n droom als dat de Rooms-katholieke en de Orthodoxe Kerk samenkomen. Al deze visies zullen vervuld worden door God. Maar wij moeten ermee verder gaan, we moeten onszelf transformeren. Ik wil af van de rivaliteit, van dat negativisme in Oekraïne dat je als kerk je identiteit vindt in de ontkenning van de ander. Het ware model voor oecumenische eenheid is de Triniteit. De goddelijke Personen zijn autonoom, maar samen vormen ze een liefdesgemeenschap, ze maken ruimte voor elkaar. De hele wereld zal zich naar dat ideaal toe bewegen.”

Dymyd: “Het zal al mooi zijn als we in onze generatie bereiken dat we naar elkaar luisteren.”

**Heleen Zorgdrager**

*Dr. Heleen Zorgdrager is theologe, werkzaam bij Kerk in Actie (de missionaire en werelddiaconale organisatie van de PKN) en als universitair docente uitgezonden naar Oekraïne.*

# De Kopten nu

## Indrukken uit Amsterdam en Naqada



**Voor Egypte is de 21e eeuw verre van rustig begonnen. In 2005 leek de brede Kefaya-beweging (de programmatische naam Kefaya staat voor 'genoeg') even voor een politieke doorbraak te gaan zorgen, zoals dat eerder vergelijkbare bewegingen in Georgië en Libanon was gelukt. De hoop op politieke vernieuwing is inmiddels weer de kop ingedrukt, maar voor hoelang? President Mubarak vierde onlangs zijn 80e verjaardag, tegen de achtergrond van een ernstige voedselcrisis die voor vele minder welgestelde Egyptenaren het leven nog weer wat moeilijker heeft gemaakt dan het toch al was. Ook voor de Koptisch-orthodoxe Kerk lijkt de toekomst onzeker.**

*Koptische kinderen dansen tijdens de openingsceremonie van de conferentie in Naqada. (Foto: E. Nassry)*

**M**enselijkerwijze gesproken komt het einde van het pontificaat van paus Shenouda III, inmiddels 84 jaar oud, nabij. Zijn eeuwige tegenvoeter, de ook in Nederland populaire monnik Matta al-Miskin, abt van het Sint Macarius-klooster, overleed in het voorjaar van 2006. Inmiddels schrijdt de islamisering van de samenleving onverminderd voort. Voor de christelijke minderheid van het land gaat dat gepaard met min of meer verhulde vormen van uitsluiting en discriminatie en, van tijd tot tijd, uitbarstingen van antichristelijk geweld. Bijzonder gewelddadige incidenten halen zelfs de Nederlandse pers nog wel eens, zoals de brandstichtingen in december vorig jaar in Esna, in het uiterste zuiden van Egypte. In plaats van te speculeren over wat de toekomst

zou kunnen brengen, wil ik in dit artikel terugkijken op twee bijeenkomsten waar ik eerder dit jaar zelf bij aanwezig was en die elk op een andere manier iets te zien geven van de wijze waarop Koptische christenen van nu de situatie in Egypte beleven.

### Sloterdijk

De eerste bijeenkomst was de 'Eerste Koptische Conferentie', georganiseerd door de Nederlandse Koptische Stichting op 15 januari 2008 in een zalencomplex in Amsterdam-Sloterdijk. Pikant detail was dat de plaatselijke pastoor, vader Arsanius van de Amsterdamse parochie van de H. Maagd Maria, zich van deze bijeenkomst had gedistantieerd. Dat weerhield zijn parochianen er niet van om in groten getale aanwezig te zijn. De soms zeer verhitte discussie duurde voort tot tegen middernacht.

De voornaamste gasten waren Yousef Sidhom, de hoofdredacteur van het Koptische weekblad *Watani*, en twee vertegenwoordigers van Koptische belangenorganisaties uit Engeland en Zwitserland.

Het werd al snel duidelijk waarom de Amsterdamse pastoor afstand had genomen van de meeting. Na twee min of meer plichtmatige onderdelen over de traditionele Koptische cultuur, kreeg de bijeenkomst meteen een politiek karakter, waarbij het accent lag op de situatie in Egypte nu.

### Koptische grieven

De Koptische grieven zijn er vele. De belangrijkste is wel de ongelijke behandeling van christenen en moslims die vergemakkelijkt wordt door de verplichte vermelding van religie op identiteitskaarten, geboorteakten en soortgelijke documenten. Overgang van de ene naar de andere religie is uitsluitend mogelijk in één richting, naar de Islam. Er is regelmatig sprake van gedwongen bekeringen, vooral van jonge meisjes, en terugkeer naar het christendom is dan geblokkeerd. Overigens loopt er juist over deze kwestie, die natuurlijk direct raakt aan de vrijheid van godsdienst, op dit moment in Egypte een reeks veelbesproken juridische processen. Naast het algemene gebrek aan politieke rechten en maatschappelijk perspectief vormen de traditionele beperkingen op het bouwen en zelfs verbouwen van kerken een specifiek Koptische klacht.

Nieuw aan de huidige situatie is dat de Kopten niet meer alleen staan met hun grieven. Twee

dagen na de bijeenkomst in Amsterdam, op 17 januari, nam het Europese parlement in Straatsburg in het kader van "euromediterraan partnerschap" een resolutie aan waarin, in aansluiting op een resolutie van november 2007 over met name de situatie van christenen, de Egyptische regering in ongewoon krachtige taal werd opgeroepen een einde te maken aan alle vormen van inbreuk op burgerlijke en politieke rechten. De Egyptische regering reageerde geprikkeld, maar het Europese parlement kreeg binnen Egypte steun van uitgerekend de Moslimbroeders. Schending van mensenrechten en van politieke en religieuze vrijheden is nu eenmaal geen zuiver binnenlandse aangelegenheid meer. De hele wereld kijkt mee. In die nieuwe openheid hebben ook Koptische organisaties een actief aandeel. Op internetsites zoals die van de bekende *U.S. Copts Association* wordt nauwkeurig bijgehouden wat er in Egypte gebeurt. Die informatie wordt niet alleen in het buitenland gelezen maar bereikt ook, dankzij de groeiende populariteit van internet, een steeds groter deel van de Egyptische bevolking zelf. Door misstanden op deze manier naar buiten te brengen leveren organisaties van Kopten in de emigratie indirect een belangrijke bijdrage aan het handhaven van 'good governance', goed bestuur, binnen Egypte.

### Egypte versus emigratie

Van buitenaf zeggen hoe het moet, is natuurlijk altijd gemakkelijker dan ter plaatse de problemen het hoofd bieden. Kopten in de emigratie kunnen zich een radicalere opstelling veroorloven dan in het land zelf. Ook op de Amsterdamse bijeenkomst bleek die tegenstelling wel enigszins. De sympathieke Egyptische spreker, Yousef Sidhom, onderstreepte hoe belangrijk het is de redelijke krachten ook onder de moslims van Egypte te steunen en ermee samen te werken. De vorig jaar onder de patronage van mevrouw Mubarak ingestelde en door de prominente Kopt Butrus Butrus Ghali, oud-secretaris-generaal van de Verenigde Naties, geleide commissie van onderzoek naar de situatie van de mensenrechten in Egypte verdient volgens hem steun en sympathie, ook al gaat het duidelijk om een initiatief van de overheid. Egyptische Kopten zoals Sidhom, maar ook paus Shenouda, spreken bij voorkeur de taal van verzoening en nationale eenheid. Radicalere stemmen, vooral in het buitenland, vrezen dat een politiek van eindeloos inschikken en toegeven de Kopten in een zelfgekozen isolement brengt: een situatie waarin de



Kopten alleen maar in hun eigen achtertuin zichzelf kunnen zijn en in het bredere maatschappelijke leven van Egypte niet meer zichtbaar vertegenwoordigd zijn.

### **Naqada**

Drie weken na de bijeenkomst in Amsterdam, tussen 6 en 11 februari, vond in de buurt van het Egyptische Naqada een internationaal congresje plaats over de geschiedenis van het christendom en het monnikendom in Zuid-Egypte, met name in de streek tussen Nag Hammadi en Esna. Naqada is een stadje in dit gebied. Het ligt zo'n 20 km ten noorden van de bekende toeristentrekkpleister Luxor op de westelijke oever van de Nijl, in een beetje vergeten uithoek van Egypte: de spoorlijn en alle belangrijke steden van de streek bevinden zich op de oostoever. De conferentie werd georganiseerd door de *Saint Mark Foundation*, een door Kopten gefinancierde stichting die zich ten doel stelt het onderzoek naar Koptische cultuur en geschiedenis te bevorderen, binnen en buiten Egypte.

Ten zuidwesten van Naqada, aan de rand van de woestijn, ligt een hele reeks oude Koptische kloosters. In een daarvan, dat van de Aartsengel Michaël, vond het symposium plaats. Het oorspronkelijke klooster is in de laatste jaren sterk vernieuwd en uitgebreid. Onder leiding van Amba Bimen, de nog jonge en energieke bisschop van Naqada en Qus, van huis uit een ingenieur, is het uitgebouwd tot een van alle modern comfort voorzien conferentieoord. Middenin de woestijn is hier een prachtig complex van tuinen, werkplaatsen en gastenverblijven verrezen, dat niet alleen een educatieve maar ook een sociale functie heeft. Kansarme jongeren kunnen er bijvoorbeeld werkervaring opdoen. Hier heeft de bisschop ook zijn residentie - waar hij liever verblijft dan in zijn stadsresidentie - nabij de oude kathedraal. De weidse conferentiehof, die alleen al de omvang van een flinke kathedraal heeft, bood onderdak aan de luisterrijke openingsceremonie van de conferentie. Een hele schare jongens en meisjes zong en danste voor de gouverneur van de provincie, Magdi Ayoub, en voor vertegenwoordigers van alle belangrijke maatschappelijke en religieuze groeperingen en instanties. De conferentie, die verder strikt wetenschappelijk van aard was en elders in een veel kleiner gebouw plaatsvond, werd hier duidelijk door de Koptische gemeenschap aangegrepen om zichzelf te profileren als een belangrijke factor binnen het grotere geheel van de maat-

schappij in dit stukje Egypte. De bijeenkomst werd dan ook gretig gefilmd door cameraploegen van de Koptische tv-zenders CTV en *Agape*.

### **Tussen nostalgie en uitdaging**

De atmosfeer in Naqada was heel anders dan in Amsterdam. In Amsterdam een kritische discussie over maatschappelijke problemen, in Naqada een enthousiaste schare jonge gelovige mensen rondom hun charismatische en zeer populaire bisschop. Naqada is van oudsher een overwegend christelijke stad en dat is in de oude buurten ook nog wel te zien. Ook hier is de islamisering van het land evenwel niet onopgemerkt voorbijgegaan. In aantal zijn de moslims de christenen van de stad voorbijgestreefd en de relaties tussen de gemeenschappen zijn niet altijd meer zo goed als vroeger. De kerk ondersteunt tal van sociale projecten en dat is ook hard nodig. De stad ontleende eeuwenlang zijn rijkdom aan de handel met de Soedan, maar al sinds enkele tientallen jaren is die bron van inkomsten opgedroogd. Een groot deel van de kerkelijke activiteiten is echter geconcentreerd in het nieuwe Michaëlsklooster, dat tegelijk een religieus, educatief en sociaal centrum is. De vraag rijst of die beweging terug naar de woestijn, die overigens op veel plaatsen in Egypte te zien is, niet de keerzijde is van een maatschappelijke ontwikkeling die de Kopten in toenemende mate marginaliseert en, zelfs in fysieke zin, terugwerpt op hun eigen goed afgeschermd domein.

Tot de weinige monumentale gebouwen van de oude stad Naqada hoort het vervallen en allang niet meer bewoonde stadspaleis van Makram Ebied, een invloedrijke Koptische politicus uit de vorige eeuw (1889-1961), die uit de streek afkomstig was. Bisschop Bimen wil er graag een sociaal-cultureel centrum van maken. Dat zal hem wel lukken ook, maar in afwachting daarvan staat het paleisje daar als een ietwat melancholieke herinnering aan een tijd, voor 1952, toen de Kopten in het politieke en maatschappelijke leven van het land nog een centrale rol speelden.

*Jacques van der Vliet*

*Prof. dr. Jacques van der Vliet is hoogleraar Godsdiensten van het oude Egypte aan de Radboud Universiteit Nijmegen en universitair docent Koptisch aan de Universiteit Leiden.*

# Andreas 'De eerstgeroepene'

## Oecumenische Conferentie op de Domberg te Freising



Sprekers van de verschillende organiserende en deelnemende organisaties tijdens de conferentie over St. Andreas en de oecumene te Freising. Vlnr: Dr Irina Bagration-Mukhraneli (Georgisch-orthodox), aartspriester Giorgi Zviadadze (Georgisch-orthodox), mgr: Albert Rauch (r.k., gespreksleider) en vader Vladimir Zelinsky (Russisch-orthodox). (Foto: L. van Leijsen)

**Hoog boven de Beierse stad Freising verheft zich de Domberg. Vanuit de benedenstad is het een strafkwartier klauteren. Eenmaal boven heeft men een prachtig uitzicht over de stad en haar omgeving. Op de Domberg staan een heerlijk barokke Zuid-Duitse kerk en het Kardinal-Döpfner-Haus. In dit huidige conferentie-oord is Joseph Ratzinger/paus Benedictus XVI priester gewijd en heeft hij theologie gedoceerd toen het nog diocesaan groot-seminarie was. Dit Kardinal-Döpfner-Haus bood van zaterdagmiddag 7 juni tot woensdag 11 juni jl. gastvrijheid aan een conferentie rond de apostel Andreas.**

In de christelijke traditie heet Andreas 'de eerstgeroepene'. Het Evangelie verhaalt hoe Jezus deze broer van Simon Petrus als eerste riep tot het apostelschap. Andreas hoorde tot Jezus' inner circle, in de Bijbel 'de Twaalf' geheten. In het Nieuwe Testament zijn er maar liefst vier lijsten van die Twaalf: bij Markus, Mattheüs en twee keer bij Lukas (zijn evangelie én zijn 'Handelin-

gen der Apostelen'). Naar goed bijbels gebruik verschillen ze alle vier van elkaar (de H. Geest houdt duidelijk niet van litteralisme en fundamentalisme). De Twaalf vormden vooral een symbolisch getal, de twaalf stammen verbeeldend van het Nieuwe Israël. Andreas is steeds in de genoemde lijsten aanwezig, zoals één van de sprekers, professor Milano uit Napels, de conferentie voorhield. Reden genoeg om de apostel Andreas deze vroege zomer voor het voetlicht te brengen. In 2008 is het ook 800 jaar geleden dat Andreas' gebeente vanuit Patras (Griekenland) naar het Italiaanse Amalfi werd overgebracht, zoals pater Demuth, hoofdvoorganger tijdens het welluidende 'Hochamt' op zondagochtend in zijn openingswoord aangaf. Dit feit was geen vrome *translatio* zoals ooit de resten van Sint-Nikolaas van Myra naar Bari ten deel was gevallen, maar – zo bleek ter conferentie – een regelrechte roof. Zoals bekend waren de kruistochten ook geen onverdeeld genoeg voor de Byzantijnse Orthodoxe christenen in het oostelijke Middellandse Zee-gebied. Zo raakten de Grieken van Patras in die tijd (een gedeelte van) hun Andreasreliëken kwijt. Zovele eeuwen later zijn de verhoudingen danig verbeterd: de reliëken zijn in 1964 plechtig door paus Paulus VI aan Patras overgedragen. En op de conferentie te Freising anno 2008 traden naast katholieken en protestanten ook oosters-orthodoxe deelnemers aan.

## Conferentie

In de Beierse stad kwamen zo'n tachtig theologen en mensen met aanverwante beroepen bijeen, met sprekers uit Oost (de verschillende Oosters-orthodoxe nationale kerken) en West (katholieke geestelijken en theologen), al bij al een bont gezelschap uit Italië, Frankrijk, Ethiopië, Rusland, Oekraïne, de Verenigde Staten, Roemenië, Georgië, Nederland, Duitsland, Oostenrijk, Tsjechië, Polen, Macedonië, Servië, Belarus en Slovenië.

Hoofdorganisator van de conferentie was de bekende instelling die Andreas als patroon in haar naam draagt: de *Sint-Andreas Bijbels-Theologische Academie* te Moskou (zie ook A. Zakurenko's artikel op p. 18). Dat is een onafhankelijke christelijke instelling met o.a. Orthodoxen, baptisten en rooms-katholieken als medewerkers, onder leiding van Dr Alexej Bodrov. De conferentie was mede georganiseerd door de *Pauselijke Raad voor de Eenheid*, het *Ostkirchliche Institut* in Regensburg en de oecumenische *monastieke gemeenschap van Bose* (Italië).

## Andreas en oecumene

De lezingen kan men naar inhoud in tweeën delen. Er waren enerzijds voordrachten, duidelijk gecentreerd rond de figuur van Andreas in bijbel, officiële kerkelijke traditie en gnostisch 'angehauchte' geschriften op zijn naam, zoals de *Handelingen van Andreas*, én anderzijds lezingen die met Sint-Andreas als heilig opstapje de hedendaagse oecumene in het vizier namen. Dit maakte ook de dialogen naderhand uitermate boeiend. Soms dienden zich bij de lezingen twee werelden aan die tegen elkaar schuurden. De voordrachten van de westerse inleiders en van een deel der Orthodoxen stonden soms in schrille tegenstelling met de referaten van weer andere Orthodoxe sprekers. Hielden de eersten een verhaal waarbij ze goed onderscheidden tussen de wetenschappelijke en legendarische betekenis van Andreas, bij de laatsten werden soms historische feiten en mythische verdichting zonder onderscheid aan de toehoorders voorgezet. Zo was voor enkele sprekers de komst van Andreas niet alleen naar Griekenland (historisch alleszins plausibel), maar ook naar Constantinopel, Roemenië, Oekraïne en Georgië een onweerlegbaar historisch feit. En bij een enkele Orthodoxe deelnemer werd een goed doortimmerd verhaal over de late officiële verering van Andreas in

Constantinopel ervaren als een afwijzing van diens patroonschap van de Zetel en als een rationele, typisch katholieke benadering gedesavoueed. Alsof de geachte spreker de Constantinopolitanen de toegegenheid aan hun Andreas zou willen afpakken, de apostel die door de zetel van het Oecumenisch Patriarchaat als zijn stichter wordt beschouwd.

Professor Oeldemann van het *Johan-Adam-Möhler-Institut für Ökumenik* in Paderborn tekende de verhouding op tussen Orthodoxen en katholieken aan de hand van de 'pseudomorphosis', de veronderstelde eeuwenlange gijzeling van de Oosterse Orthodoxie door het westerse denken van zowel protestanten (bv. de Griekse patriarch van Constantinopel, Loukaris) als rooms-katholieken (bv. metropoliet Peter Mohyla van Kiev). Oeldemann benadrukte liever, meer dan het omkijken in wrok, de toekomstige kansen van een wederzijdse verrijking van Oost en West. (Zijn boeiende voordracht verschijnt in één van de volgende Pokrof-edities.)

## Ontmoetingen

De lezingen maakten natuurlijk, zoals dat gaat bij conferenties, maar de helft uit van het belang van het gebeuren. De andere helft lag in de ontmoeting. Meer dan drie dagen konden christenen uit verschillende kerken en landen met elkaar op een ontspannen manier spreken, over hun geloofstradities en over oecumene. De sfeer was ronduit hartelijk en broederlijk (en ook zusterlijk, zij het dat de vrouwen zoals zo vaak bij dit soort conferenties zwaar in de minderheid waren; de meeste vrouwen overigens waren van Orthodoxen huize). Enige spanning liet zich alleen gevoelen bij de officiële opening, toen door een regiefoutje de vertegenwoordiger van een ouder Orthodox patriarchaat bij het overbrengen van de gelukwensen van zijn opperherder werd gepasseerd door de vertegenwoordiger van een jonger patriarchaat, onder protest van de eerste. Maar gelukkig dreef dat snel voorbij, net als de buien die het verder volop zomerse Freising van tijd tot tijd overspoelden. Wat overheerste was het goede weer én de goede sfeer.

Leo van Leijsen

*De Engelstalige lezingen staan naar verluidt te zijner tijd op Internet: [www.standrews.ru](http://www.standrews.ru).*



# *Ontvangen om te geven*



'Christus zegent de vijf broden en de twee vissen', door Helen Papaconstantinou (1983) (Foto uit: The Miracles of the Lord, 1985)

bad tot God om brood en ontving het manna om het hongerende volk tijdens de tocht door de woestijn te voeden. Zij waren immers op weg naar een nieuwe wereld. Zij hadden de oude wereld van slavernij en onvrijheid achter zich gelaten. Waren zij aanvankelijk nog een verzameling losse individuen, in de beproeving van de woestijn moesten zij leren een gemeenschap te worden.

**A**lles wat je als mens rijk maakt, is je gegeven. Gezondheid, levensenergie, de rijkdom aan menselijke contacten, de schatten van vriendschap en liefde: dat alles is niet iets dat met geld te koop is. Dat besef kan je helpen om ook met de materiële dingen op een niet-bezitterige manier om te gaan. Ook geld en goed zijn je uiteindelijk gegeven, ook al heb je er best hard voor gewerkt.

Ons geloof is eveneens een rijkdom die ons geschonken is. Het is een genade, die je dankbaar mag ontvangen. Daarom mogen wij het geloof niet beleven op een hebberige manier. God is geen bezit. Het geloof is geen zaak van eigen gelijk tegen de vermeende dwaling van anderen in. Het geloof is niet iets waarmee je je van anderen kan distantiëren, maar juist iets dat jou met anderen verbindt. Het geloof zet aan tot delen en geven. Kijk naar de afbeelding van de icoon van de broodvermenigvuldiging. We zien hoe Jezus de ogen ten hemel heft. Van het kleine aantal van vijf broden en twee vissen komt er een overvloed van manden vol brood. Jezus ontvangt deze overvloed door de zegen van zijn hemelse Vader. En we zien ook hoe één van de apostelen met bedekte handen klaar staat om het brood te ontvangen waarmee Jezus de hongerende menigte wil voeden. Net als de andere apostelen op de icoon mag hij ervan uitdelen. Aan iedereen: man of vrouw, groot of klein.

Het beeld roept de herinnering op aan Mozes. Deze

Wat we hier zien uitgebeeld voltrekt zich in de viering van de eucharistie. Met Jezus mogen we meegaan in zijn zoektocht naar een nieuwe wereld. Niet langer wordt het manna gegeven, maar in het brood van de Eucharistie ontvangen we Jezus zelf. Hijzelf is immers als de graankorrel die in de aarde valt en sterft om op te staan tot nieuw en vruchtbaar leven, in overvloed om velen te voeden. Door het ontvangen van het brood dat Jezus ons geeft, wordt er in ons iets opengebroken. We kunnen loskomen van het gevangen zitten in alleen onszelf, omgevormd worden van een ik-gericht en hebberig mens naar een mens die kan delen en geven en zichzelf zo met anderen verbindt.

Opvallend in het verhaal is dat er aanvankelijk zo weinig is. Vijf broden en twee vissen lijken lang niet genoeg om de honger van een menigte mensen te lenigen. Zo voelen wij ons vaak machteloos als we de nood van de wereld om ons heen zien. De armoede van miljoenen maakt ons vaak passief; het zet ons niet aan om in beweging te komen. Maar Jezus doet anders. Hij begint gewoon met het weinige dat voorhanden is, uit te delen en het blijkt meer dan voldoende te zijn. Wie echt gelooft staart zich niet blind op het weinige dat er lijkt te zijn, maar gaat simpelweg aan de slag, onbekommerd of er wel voldoende is. Want je mag uitdelen van wat jou gegeven is.

Ik denk aan wat ik dit jaar in de Oekraïne meemaakte bij de viering van het Orthodoxe Pasen. Ik was met een groepje Orthodoxe gelovigen op Paaszondag 's morgens op bezoek in een kindertehuis iets ten zuiden van Kiev. Een staatsinstelling die met weinig middelen moet zien te overleven. Deze Orthodoxe vrijwilligers boden de dertig weeskinderen een heel fijn feestmaal aan. Het paasbrood en de eieren werden vooraf door een priester gezegend, de kinderen zongen het Paastropaar steeds enthousiaster. Vooral toen hun slaapzalen en andere vertrekken daarna bij een rondgang door het huis werden gezegend. De kinderen kregen ieder een fraai gekleurde plastic zak vol leuke cadeautjes. Bij de maaltijd was er een atmosfeer van warmte en echte liefde. Zeker ook door de lieve persoonlijkheid van de directrice van het tehuis. Zij gaf ons als gasten alle aandacht, maar was, als het nodig was, ook een en al oor voor haar kinderen. Bij de Orthodoxe vrijwilligers kwam de motivatie helemaal uit hun geloof, om vreugde en licht te brengen in het arme bestaan van deze kinderen, zonder enige opdringerigheid of overdreven vroomheid. Een aantal van hen was na een atheïstische opvoeding nog niet zo lang geleden tot geloof gekomen. Een inspirerende priester had hen geleerd hoe Christus hun leven oneindig veel rijker kan maken. Hij leerde hun ook om te geven van de rijkdom die zij in hun geloof hadden ontvangen. Ik hoorde hoe enkelen van hen een hele verandering in hun leven hadden ondergaan. Zij waren van gesloten mensen met wie het contact moeizaam verliep, veranderd in open mensen vol hartelijkheid en belangstelling.

Die Paasmorgen in het kindertehuis werd ook voor mij als buitenlandse gast onvergetelijk. Het ging er niet om per se veel te eten, al smaakte alles nog zo lekker. Het ging vooral om het delen van de vreugde van het samenzijn. Het werd een heilige maaltijd. Het zonlicht scheen zacht door de ramen en ik moest denken aan de regel uit de psalmen: "In Uw Licht zien wij het Licht". Met het jongste kind van drie jaar oud op mijn schoot zong ik een Hollands versje en gaf zo mijn kleine bijdrage in het geheel van vreugdevolle Paasgezangen. Christos Voskrese! Christus is opgestaan. Inderdaad.

Paul Brenninkmeijer

# Osip Mandelstam

## Rome en Rusland

*Osip Mandelstam (1891-1938), een van de grootste Russische dichters van de twintigste eeuw, schreef het bovenstaande toen hij achttien jaar was. In de rest van het gedicht geeft hij blijk van een opvallende gretigheid van leven, op een leeftijd dat je wat meer Weltschmerz zou verwachten. Voor zijn bundels *Steen* (1913) en *Tristia* (1922) was veel waardering. Nadat alles er op geleken had dat hij een gevierd dichter zou worden, volgde een rampzalig leven. De revolutie (1917) was inmiddels uitgebroken en het nieuwe gezag was gevestigd.*

*Ik kreeg dit lichaam.  
Wat te doen ermee,  
Zo zeer uniek,  
en zo volstrekt van mij?*

**D**e dichter Mandelstam was niet meer van die tijd. Er waren nieuwe idealen, waar hij kennelijk weinig van begreep, en waar hij verder buiten stond. Zijn collegadichters - hun namen zijn vrijwel allemaal vergeten - namen wel deel aan het eigentijdse elan. Vrijwel allemaal zouden ze hem afvallen en verraden. Het is verwonderlijk hoe lafhartig een mens kan zijn, om toch maar vooral bij de tijd te blijven.

### De nieuwe tijd

Mandelstam bleef niet bij de tijd en stond aan de zijlijn. Hoewel de interesse voor zijn werk bleef - nog in de jaren '30 was de belangstelling voor een optreden van hem overweldigend -, werd hij van het reguliere literaire bedrijf geweerd. Hij kreeg hoogstens wat vertaalwerk aangeboden en het was hem niet toegestaan naar werk te zoeken. In 1928 kwam het tot een hetze tegen hem. In 1934 werd hij voor drie jaar verbannen. In 1938 werd hij weer gearresteerd en in dat jaar kwam hij om in een kamp bij Vladivostok. Een hartaanval, volgens de officiële lezing. Een obscure dood op een vergeten plek. Een lijk is nooit gevonden. 27 December is



*Osip Mandelstam (1891-1938), een van de grootste Russische dichters.*

de officiële datum, maar de omstandigheden waren zo schimmig dat we niet geneigd zijn er een herdenkingsjaar van te maken. Hoe zijn leven vanaf de jaren '20 verliep, is prachtig te lezen in de *Memoires* van zijn weduwe Nadjezda, uitverkocht, maar nog regelmatig aan te treffen in antiquariaten.

Mandelstam is een dichter die zo overweldigend is, dat het moeilijk is in een paar bladzijden iets over hem te zeggen. Hij is bij ons ook weinig vertaald. Peter Zeeman verrichtte loffelijk werk (in *Vier Petersburgers*, Amsterdam 1996), en merkt ook op, over het vertalen: "er valt (...) weinig te marchanderen, en bijna elke versregel kost bloed, zweet en tranen." (*Osip Mandelstam, de waanzin voorbij*, Kok, Agora 1992).

### Christelijke kunst

Hoe was zijn verhouding tot het christendom? En in het bijzonder die tot de Orthodoxie? We



De Sint-Isaakkerk te St. Petersburg (1905). "Ik houd van de grijze stiltes onder de gewelven", schreef Mandelstam over deze kerk in een gedicht.

kennen nogal wat Russische schrijvers die wel religieus waren, maar met de kerk weinig op hadden. Hoe was dat bij Mandelstam?

Hij kwam uit een Joodse familie, maar die familie deed er weinig aan. Mandelstam zelf vond de Joodse religie vooral een rommelige aangelegenheid. Veelbetekenend is wat hij schrijft over de boekenkast van zijn vader. Tegenover de meeste boeken, op weloverwogen wijze geordend, ligt dan een Duitse geschiedenis van de Joden "als ruïnes door elkaar [...] geschreven in de onbeholpen en bedeesde taal van een Russisch-spreekende talmoedist" (uit: *Het tumult van de tijd*).

Bij gelegenheid van de dood van de componist Skrjabin (in 1915), in de tekst *Skrjabin en het Christendom*, stelt hij dat de kunst een christelijk karakter heeft. Over leerstellingen of geloofsinhoud wordt weinig gezegd. Het is meer een reactie op de opkomende tijdgeest. Het lijkt of hij christendom en kunst aan elkaar gelijk stelt. De christelijke kunst is gebaseerd op het idee van de verlossing, ze is altijd pluriform. In de Oudheid vreesde men de kunst, bij het christendom is de kunst vrij en bestaat ze omwille van zichzelf. De kunst is zoveel als de navolging van Christus. Ze betekent de verlossing van de wereld. Boete en zonde laten we achter ons – de kunst heeft het karakter van een vreugdevolle omgang met God.

### Akmeïsme

In een later stuk over de dichtkunst wordt dit misschien verhelderd. Als dichter behoort Mandelstam tot de stroming van het *akmeïsme*. Deze ontstond omstreeks 1910 als reactie op het symbolisme. Voor de symbolisten, van wie Aleksandr Blok de bekendste is en ook degene

mogelijk zijn.

In *De ochtend van het akmeïsme* (opstel van omstreeks 1912) geeft Mandelstam zijn visie. De kunstenaar wenst geen ander paradijs dan het bestaan op aarde. Het woord is gecondenseerde realiteit. Het gedicht zelf is realiteit, en behoort tot de realiteit. De steen bij voorbeeld bestaat niet voor zichzelf, maar wordt gebruikt voor een gebouw.

"Het bestaan van het ding meer beminnen dan het ding zelf, en je eigen bestaan meer dan jezelf: dat is het hoogste gebod van het akmeïsme."

"A = A: wat een prachtig thema voor de poëzie." De wet van de identiteit is de vruchtbaarste van alle wetten.

Wat de akmeïsten belangrijk vonden was dat het gedicht een doordachte structuur had. Met het aardse materiaal – de dingen, de woorden – wordt iets gemaakt dat naar boven wijst.

Vandaar de belangstelling voor de gotiek. Een gotische kathedraal bestaat uit aards materiaal en het resultaat is een doordacht geheel. De natuur moet je niet ondergaan, maar transformeren. Het woord moet je niet isoleren, maar verbindingen laten aangaan met andere woorden.

### Rome

Met die gedachten op de achtergrond ontstaat het gedicht 'Notre Dame' (1912).

*Waar de Romeinse rechter ooit een vreemd  
volk berechtte,  
Staat nu een basiliek.*

De basiliek, deze kathedraal dus, is sterk en licht



en laat een verborgen plan zien. Egyptische macht gaat samen met christelijke deemoed.

*Uit niet goede zwaarte zal ook ik iets moois maken.*

De schoonheid is een mogelijke overwinning op de inerte materie. In dit stadium is Mandelstam vooral op het Westen gericht, in de lijn van onder meer de 19e eeuwse denker Tsjaadajev, die de hele Russische geschiedenis maar waardeloos vond en pleitte voor meer deelname aan de Westerse beschaving. Het middel hiertoe vond hij een toenadering tot het katholicisme. Want Rome speelt een rol bij zijn denken over het christendom. Het gedicht 'Rome' uit 1914 begint met:

*Laten we het eens over Rome hebben*

Met als laatste regel:

*O, de kou van de katholieke tonsuur*

Rome is de stad met de Sint-Pieter, waarvan de geweldige koepel de mensen bijeen houdt en die door Luther werd bedreigd. Rome, dat de canon van feestdagen vaststelt. Symbool van de sociale organisatie en pauselijke hiërarchie is de tonsuur, de koude tonsuur.

In een ander gedicht, 'Encyclica', noemt Mandelstam de eeuwige wijsheid van Rome, het model van eenheid, waardoor het pausdom overleeft. We zien hier de invloeden van Tsjaadajev, Solovjov en Berdjajev.

## Byzantium en Rusland

De Orthodoxie komt binnen in het gedicht 'Haya Sofia' (Mandelstams eigen spelling in Latijnse letters boven het Russische gedicht). Van Byzantium waardeerde Mandelstam meer het monnikendom dan de staatsvorm - en bovendien de banden met de Athos, waar volgens Mandelstam de Orthodoxie vandaan komt. Voor de Aya Sofia staan volkeren en heersers stil, en de koepel hangt aan de hemel. Het "wijze" gebouw, met het onaangedane bladgoud, overleeft volkeren en eeuwen.

De Orthodoxie in Rusland zien we tenslotte in het gedicht over de Sint-Isaakkerk: "Ik houd van de grijze stiltes onder de gewelven".

Commentatoren verbaasden zich: waarom nu juist deze wat vulgaire kerk, door een Fransman bedacht, met vooral westerse elementen, in het zeer vereuropeaniseerde Petersburg? "Een grijze

duiventil" noemt hij de Isaak. Als Mandelstam heilige plekken noemt, zijn de duiven nooit ver weg, en grijs is de kleur van marmer en graniet. Maar het gaat hem niet allereerst om de architectuur. Hij noemt de liturgische gebeurtenissen, drie in getal: de *panichida* (Orthodoxe gedachtenisdienst voor de overledenen, red.), het uitdragen van de *plasjtsjanitsa* (de rijk geborduurde doek met Jezus' begrafenis erop, in processie rondgedragen op Goede Vrijdag, red.) en de vastentijd (Veertigdagentijd voor H. Week en Pasen). Alles verwijst naar dood en opstanding. De priester is de *ijerej*, zoals de van oorsprong Griekse benaming in het gedicht zijn meer hiërarchische betekenis aangeeft (Russisch *ijerej* < Grieks: 'hiëreus', net als hiërarchie afgeleid van het Grieks 'hiëros': heilig, gewijd). Zoals de Aya Sofia en de Sint Pieter is deze kerk een graanschuur van lucht, licht en goedheid.

En op de trappen van de Sint-Isaak ligt de rampspoed van Rusland; de kerk is de sarcofaag van het lijden van Rusland.

*Hierheen, de grauwe treden kiezend,*

*Sleept zich het moeizaam spoor van ongeluk en dood,*

*Dit zullen wij nooit meer verliezen.*

[vert. Frans-Joseph van Agt].

Dit was wat bij de andere kerken ontbrak. Volgens de Orthodoxen vergat de Westerse kerk nogal eens het kruis van Christus. Maar het christendom is niet bepaald een religie die uitnodigt tot oppervlakkig geluk. We denken weer aan Mandelstams gretigheid van leven en citeren uit de memoires van zijn weduwe - als zij, in alle ellende, voorstelt er samen een einde aan te maken:

"Mijn woorden stuiten bij M. op hevig verzet. Zijn belangrijkste argument was: 'Hoe weet je wat er hierna komt? Het leven is een geschenk dat niemand mag weigeren'. En tenslotte zijn laatste en voor mij meest overtuigende argument: 'Waarom ben je er toch zo vast van overtuigd dat je gelukkig moet zijn?' (Hij) hechtte ook geen waarde aan het zogenaamde geluk. Voor hem bestonden zulke categorieën eenvoudig niet." (Nadjezda Mandelstam, *Memoires*, Ned. vert., p. 61)

Het is vaker opgemerkt dat het in Rusland niet uitzonderlijk is dat een schrijver uitgroeit tot een heilige of martelaar. Het lijden van Rusland was het lijden van Mandelstam. En zó was ook zijn dood: anoniem en op een vergeten plek.

Dolf Bruinsma

# God, een open vraag

## Theologische perspectieven van een moderne cultuur

(Recensie van de Russische vertaling van Anton Houtepens boek)

*Bij het St. Andrews Biblical Theological Institute in Moskou verscheen onlangs de Russische uitgave van het boek van Anton Houtepen: "God: een open vraag. Theologische perspectieven in een cultuur van agnosme". Het boek van Houtepen, dat in Nederland uitkwam in 1997, beschrijft de cultuurfilosofische achtergronden van het hedendaagse afscheid van God. Vooral geeft het nieuwe denkwegen aan in filosofie en theologie die kunnen leiden tot een herstel van de verbinding tussen God en de cultuur. Aleksandr Zakurenko, medewerker van het Bijbels-Theologisch Instituut van de Apostel Andreas in Moskou, bespreekt het boek voor Pokrof.*

**M**en kan in God geloven of niet. Men kan Hem haten of Hem een schepping van menselijke ontvreemdenheid vinden. Elke verhouding tot God is een vraag. Maar er komt een moment in de geschiedenis dat zelfs de noodzaak tot vragen verdwijnt en de mens zich plots in een wereld bevindt waar de vraag naar God verandert in een vraag naar een wereld waarin verder geen plaats meer is voor God. Een reductie getuigt echter nog steeds van een aanwezigheid die tot iets simpeler teruggebracht moet worden. Wanneer in het bewustzijn en in de omringende realiteit de 'openbaring van het verborgene' afwezig is, om het in de woorden van Heidegger te zeggen, dus wanneer er geen God meer is in de wereld, dan valt er niets meer te reduceren.

### Tijdperk van de agnosis

Aan de huidige toestand van de wereld ging



De Russische cover van het boek van Anton Houtepen, *God, een open vraag. Theologische perspectieven in een cultuur van agnosme.*

volgens Houtepen een lang proces van secularisering vooraf – oftewel van de reductie van de idee van God. Maar nu behoort ook dit tot het verleden. Heden ten dage kan elke Europeaan het prima zonder God stellen en voelt hij zich hierover niet gealarmeerd. Houtepen stelt daarom een andere naam voor ons tijdperk voor – het tijdperk van de agnosis. In het hoofdstuk 'Verschillende vormen van agnosis' geeft hij niet alleen een kwalitatieve beschrijving van dit nieuwe verschijnsel, maar beschrijft hij ook de ontstaansgeschiedenis en wijst op de onvolkomenheid van onze huidige situatie, waarmee hij meteen de idee van Fukuyama over het einde van de geschiedenis verwerpt. Elk hoofdstuk wordt hierdoor een

onderzoek op zich. Houtepen onderzoekt nauwgezet alle conceptuele basisrelaties van God en mens in cultuur, geschiedenis, wetenschap en persoonlijke ervaring. De titels van de hoofdstukken zijn conceptueel, maar het is belangrijk dat bij de inhoudelijke zelfstandigheid van de hoofdstukken het boek in zijn geheel één telos heeft. Houtepen beschikt over een enorme kennis en schrijft heel toegankelijk, met een wetenschappelijk notenapparaat: verwijzingen naar teksten en auteurs en commentaren op bepaalde termen zijn in noten opgenomen. Hij vergelijkt zijn eigen methode met het gebruik van nieuwe vensters die zich openen in het programma Windows.

## Vragen

Maar waar definities gebruikt worden, dan niet voor niets. Elke bepaling wordt gedifferentieerd volgens haar historische en speculatieve transformaties; elke logische etappe op weg naar een antwoord heeft zijn eigen inhoudelijke karakter. De auteur kondigt de structuur van het boek in zijn voorwoord aan. Het is van belang dat het theoretische proces over God zijn begin vindt in de vraag: “Is er vraag naar God?”, en in de gebiedsafbakening: “de weg naar God temidden van een feitelijke pluraliteit van religies en een agnostische cultuur”<sup>1</sup> en, uiteindelijk, in zijn einddoel – ‘de laatste dag’ zoals de Nederlandse theoloog het einde van de wereld noemt.

Het boek wordt door de methode van vragen bepaald. Hierdoor blijven zowel de wanhoop van de door God verlaten mens (Kierkegaard, Nietzsche, de helden van Dostojevskij en Tsjechov, de films van Bergman en Tarkovskij) als de absolute zekerheid van een leven in God, zoals dat is uitgedrukt in de levens van heiligen en rechtvaardigen, buiten zijn blikveld.

## De ervaring van West-Europa

*God. Een open vraag* is een boek voor mensen die bereid zijn te luisteren naar logische bewijzen voor het bestaan van God, voor Zijn noodzakelijkheid in het leven van de wereld en de mens, voor Zijn liefde voor de mens en de wereld onafhankelijk van historische of persoonlijke rampen. Ikzelf ben er niet van overtuigd dat een mens zonder hoop in staat is tot het aanhoren van argumenten en zijn redding

zal vinden in het systeem van Kant of het anti-systeem van Derrida. Een zeker verlichtings-ethos, een geloof in de kracht van de logica – een bekend pad naar het transcendente in de liefdadige wereld van Europa – is echter nog altijd beter dan een chronische dwaaltocht. De auteur wilde het probleem van God als universeel beschrijven, maar hij beschreef de ervaring van West-Europa. Als de auteur iets te verwijten valt, dan is het dat hij het Orthodoxe antwoord op de vraag naar God niet in acht heeft genomen. Het is jammer dat hij, wanneer hij over de antinome natuur van God spreekt, nergens de werken van priester Pavel Florenskij gebruikt die de belangrijkste beschrijvingen van de Drieëenheid analyseerde. Hij gaat ook voorbij aan spirituele intuïties van de Drieëenheid bij Andrej Rublev en Aleksandr Svirskij en de theologische trilogie van Sergej Bulgakov. In het boek wordt Gorbatsjov wel vermeld, maar de heilige Gregorius Palamas is er niet te vinden. Het boek staat vol verwijzingen naar Augustinus en Thomas van Aquino, maar Johannes van Damascus wordt slechts één maal vermeld en de meeste oosterse kerkvaders helemaal niet. Voor ons ligt duidelijk de visie van een Europeaan. En hoewel Houtepen heel hoofdstuk 10, ‘De ene God en vele godsdiensten’, wijdt aan de verscheidenheid van de religieuze ervaring, weerspiegelt dit vooral de ervaring van de katholieke en protestantse kerken. Hierin ligt ook de grootste waarde van het boek. Het werd geschreven door een echte geleerde, die de taal van de analyse en de interpretatie beheerst en zowel de socratische dialoog beheerst, als het postmoderne spel van betekenissen. Daarom kan Houtepen gemakkelijk uit naam van de goddeloze spreken. Enkele passages van het boek kunnen naïeve geesten om de tuin leiden die niet zo doorkneed zijn in wetenschappelijke taal en niet bekend zijn met de methode van het bewijs via het tegengestelde.

## Methode

Zo lijken de zinnen “Pluralisme is een vertrekpunt en niet een eindpunt van de beweging van Christus” en “De geschiedenis van Jezus kan als een epos gezien worden dat uit de gebeurtenissen rondom zijn leven en dood ontstond” te komen uit de mond van een agnosti-

<sup>1</sup> Sommige citaten zijn op basis van de Russische tekst en kunnen enigszins verschillen van de oorspronkelijke Nederlandse tekst van Houtepens boek. (red.)



Logo van het St. Andrews Biblical Theological Institute in Moskou, het instituut dat de vertaling van het boek van Houtepen mogelijk heeft gemaakt.

cus of atheïst en niet van een gelovige theoloog. De context verhuult nauwelijks het totale ongeloof in de realiteit van het leven van Christus dat in deze passages doorklinkt. Maar ik haast me de lezer gerust te stellen: Houtepen somt slechts de verschillende gezichtspunten op die bestaan over Hem in Wie hijzelf onvoorwaardelijk gelooft. Hier vindt ook de keuze voor de methode plaats: een apologie of een analyse, een persoonlijke waardering of een poging tot een objectieve blik. Een geleerde kiest de analyse en de objectiviteit, een ascet de weg van geloof en concrete daden. Onze traditie kent vele asceten en nauwelijks geleerden. De vreemd aandoende logica blijkt hier echter zeer nuttig. Uiteindelijk is geloven niet gelijk aan het weerstand bieden aan twijfels, maar of het nu een gave of het resultaat van harde arbeid is, het is in ieder geval een gesprek met het gezonde verstand dat voor iedereen toegankelijk is. Een belangrijke kwaliteit van het boek is de intellectuele eerlijkheid van de auteur. Terwijl hij aan de kant van de ongelovigen en twijfelenden speelt, vindt hij afgewogen en nuchtere argumenten om het fundament van agnosis aan het wankelen te brengen. Terwijl wij vroeger de ongelovigen probeerden te overtuigen, waarbij we uitgingen van de logica van onze religieuze ervaring, herinnert de Nederlander

aan de weg van de apostel Paulus die een lezing gaf voor de Griekse wijzen. Men moet met iedere gesprekspartner spreken in een voor hem begrijpelijke taal, zonder het eigen geloof te vergeten ten gunste van het ongeloof van de ander.

### Interculturele moed

Een andere en net zo belangrijke kwaliteit van het boek is de intellectuele moed van de auteur. Hij schrikt er niet voor terug de meest dodelijke vragen aan het geloof te stellen: over het onschuldige lijden van de mens, over het kwaad in de wereld, over de wetenschap die de hypothese van God niet meer nodig heeft als uitleg van het wereldse bestel, en over de verschillende gezichten van God in verschillende religies.

De geschiedenis van het westerse theologische en filosofische denken over God wordt uitstekend uiteengezet. Wanneer iemand te weinig mystieke beschouwingen in de tekst aantreft, is diegene bij het verkeerde adres. In de wereld van de agnosis is de mystiek allang een waar geworden, het gebied van handige jongleurs met goddeloze zieltjes. Heden ten dage is de weg van een ingespannen denken net zo belangrijk als de weg van een ingespannen geest.

Natuurlijk zou idealiter een synthese moeten volgen, en de auteur komt in zijn epilogoog tot de belangrijkste gedachte van zijn boek. De synthese is de weg en niet een voor eens en voor altijd gestold beeld van het ideale. God leeft, omdat de vraag naar God altijd open is. Juist de onvolkomen aanwezigheid van het Goddelijke in de wereld – zowel in de mystieke, de fenomenologische, als de logische – maakt het onmogelijk de vraag naar God uit te sluiten.

Het hele boek is een overtuigend bewijs dat we over God net als voorheen kunnen ruzie maken, dat we in Hem kunnen geloven, of juist helemaal niet aan Hem denken, of niet weten dat Hij ook aan ons denkt, maar we kunnen nooit doen of de vraag er niet is. Denken en ruzie maken, zwijgen of schreeuwen doen we alleen over iets wat is.

*Aleksandr Zakurenko*

*Aleksandr Zakurenko is medewerker van het Bijbels-Theologisch Instituut van de Apostel Andreas in Moskou.*



## SAMEN REFLECTEREN OVER ICONEN EN HUN VERERING Leesgroep

De Leesgroep 'Samen reflecteren over iconen en hun verering' is bedoeld om dieper in te gaan op de iconen en andere religieuze beeltenissen en daar samen over na te denken. Men leest daartoe vooraf het te bespreken tekstdeel uit het recente essay van Paul Moyaert, **Iconen en beeldverering. Godsdiens als symbolische praktijk** (SUN A'dam 2007, ISBN/EAN 978 90 8506 411 4, 198 pp, € 24,90). De Katholieke Vereniging voor Oecumene biedt met deze leesgroep de mogelijkheid dit boeiende én pittige (en soms ook moeilijke) boek samen met anderen en onder deskundige begeleiding te lezen. De cursus is geen kennismakingscursus over of basisinleiding in de wereld van de iconen.

Ieder die hart heeft voor de religieuze beeltenis in Oost en West (inzoverre gaat de Leesgroep niet alleen over oosterse iconen) en daarover wil reflecteren, is van harte uitgenodigd. Waar dienstig zullen geluiden van oosterse auteurs uit heden en verleden (Johannes

van Damascus, Theodorus Abu Qurra, Oost-Syrische auteurs, Ouspensky, Andrei Scrima) worden ingebracht. Er zal voldoende mogelijkheid zijn tot onderlinge uitwisseling.

- **Plaats:** Katholieke Vereniging voor Oecumene, Walpoort 10, 5211 DK 's-Hertogenbosch.
- **Data:** donderdag 25 september, 16 oktober, 20 november 2008, 22 januari, 19 februari 2009.
- **Tijd:** 14.00 – 16.30 uur.
- **Begeleiding:** Leo van Leijssen, theoloog en medewerker voor Oosterse Kerken.
- **Kosten:** € 25 (te betalen op eerste middag).
- **Anmelden:** e-mail [secretariaat@oecumene.nl](mailto:secretariaat@oecumene.nl), tel 073 6136471, of op bovenstaand adres.

NB Men dient zelf te beschikken over het boek en het steeds vooraf te lezen, voor de eerste bijeenkomst: pp 11-24.

schap van Rome de eerste onder de patriarchen is, ook al verschilt de betekenis hiervan vooralsnog tussen Oosters-orthodoxen en rooms-katholieken, zoals ook het Vaticaan vanaf het begin toegaf. Voor de Russen zitten er desondanks twee addertjes onder het gras: de paus van Rome als eerste onder de patriarchen kan nooit zeggenschap hebben over zijn broeders in het patriarchenambt, wat wel de rooms-katholieke opvatting is van het pausschap (vgl het artikel over de Oekraïense Grieks-katholieken op de pp 3-6!); en als de opvatting van de paus als eerste onder de patriarchen van een toekomstige éne Kerk, meteen zou impliceren dat de patriarch van Constantinopel nú al de eerste is voor de Oosters-orthodoxe kerken, dan wijst Moskou die implicatie af. (Bron: rkk)

■ **KERKWIJDING TE BRUGGE**  
Op woensdag 4 juni 2008 werd de Orthodoxe Kerk van de HH. Konstantijn en Helena, Ezelstraat 85 te Brugge, officieel ingehuldigd in aanwezigheid van Zijne Eminentie

Metropoliet Panteleimon van België, Exarch van het Oecumenisch Patriarchaat en officieel vertegenwoordiger van de Orthodoxe Kerk in België, en dhr. Paul Breyne, gouverneur van de Provincie West-Vlaanderen. Dit gebeurde enkele dagen nadat de nieuwe kerk kerkelijk werd ingewijd door eerstgenoemde (op 24 mei j.l.). De officiële inhuldiging bestond uit een academische zitting. Deze ving aan met een welkomstwoord en een toelichting over de geschiedenis van de parochie door bisschop Athenagoras van Sinope, hulpbischop van het Aartsbisdom van België. Nadien volgden korte toespraken gehouden door dhr. Paul Breyne, gedeputeerde Gunter Pertry en Schepen Boudewijn Laloo. Tenslotte stelde priester Bernard Peckstadt de nieuwe kerk voor en sprak hij een woord van dank aan de belangrijkste medewerkers van het project. Door de gouverneur van de Provincie West-Vlaanderen werd een gedenkplakket onthuld. De parochie werd opgericht in 1995 en maakt deel uit van het Aartsbisdom van België onder de bescherming

van het Oecumenisch Patriarchaat van Constantinopel. Tot de parochie van Brugge behoren Orthodoxen van de meest diverse afkomst: Grieken, Russen, Serviërs, Roemenen, Bulgaren, Georgiërs, Polen, alsook Belgen, kortom een parochie voor alle Orthodoxe gelovigen van de regio Brugge - Oostkust.  
Bron: Orthobel

### INFORMATIEDAG OOST-EUROPA

De stichting *Communicantes* organiseert op donderdag 30 oktober van 10 tot 16 uur een informatiedag over Oost-Europa in het Franciscushuis, Van der Does de Willeboissingel 11 te 's-Hertogenbosch. Thema is de oecumenische problematiek in Oekraïne en Roemenië vanuit het perspectief van de geünieerden aldaar. Sprekers zijn drs Frans Hoppenbrouwers (over de algemene problematiek), dr Lesia Kovalenko (over Oekraïne) en dr Dan Ruscu (over Roemenië). De voordrachten zijn in het Engels, de toegang is gratis.



## Katholieke Oosterse Liturgievieringen september – oktober – november 2008

- Amsterdam**  
Ocohofje, Nieuwe Keizersgracht 94
- Delft**  
Oude Delft 18
- 's-Gravenhage**  
Raamweg 42, 2596 NH
- Eindhoven**  
Eikenburg, Aalsterweg 289
- Haarlem**  
Janstraat 41
- 's-Hertogenbosch**  
Catharinakerk, Kruisbroederhof 4
- Maastricht**  
Kapel Zorgcentrum Amby Achter de Hoven 25, 6225 EK
- Nijmegen (BG)**  
Dobbelmannweg 3, tel. 024-3233503
- Nijmegen (NBK)**  
Titus Brandsma-gedachteniskerk (Jozefkerk), Keizer Karelplein
- Rotterdam**  
Kerk van de Missionarissen van het H. Hart, Karel Doormanstraat 337
- Utrecht (BG)**  
Kapel Zorgcentrum West, ingang Kanaalstraat 197

- **Amsterdam:** (Byzantijnse Gemeenschappen)  
Zondag 12 oktober, 10 u: Goddelijke Liturgie.  
*Alle diensten van de Byzantijnse Gemeenschappen (BG) in het land zijn onder voorbehoud. Voor verdere informatie: [www.pokrof.nl](http://www.pokrof.nl) of het desbetreffende secretariaat.*
- **Baarn:** (Utrechts Byzantijns Koor)  
Zondag 28 september, 10.00 u: Goddelijke Liturgie in St Nicolaaskerk, Kerkstraat 17.  
*Actuele informatie UBK: [www.utrechtsbyzantijnskoor.nl](http://www.utrechtsbyzantijnskoor.nl).*
- **Delden:** (BG)  
Zondag 9 november, 10.30 u: Goddelijke Liturgie. in H. Blasiuskerk, Langestraat 78.
- **Delft:** (BG)  
Zondag 14 september, 10 u: Goddelijke Liturgie.  
Zondag 12 oktober, 10 u: Goddelijke Liturgie.  
Zondag 9 november, 10 u: Goddelijke Liturgie.
- **Eindhoven:** (BG)  
Zondag 7 september, 11 u: Goddelijke Liturgie.  
Zondag 5 oktober, 11 u: Goddelijke Liturgie.  
Pokrofdag.  
Zondag 2 november, 11 u: Goddelijke Liturgie.
- **Goor (bij Delden):** (BG)  
Zondag 21 september, 10.30 u: Goddelijke Liturgie in parochiekerk H.H. Petrus en Paulus, Hengeveldestraat 24.
- **'s-Gravenhage:** (BG)  
Zaterdag 20 september, 9.30 u: Goddelijke Liturgie.  
Zaterdag 27 september, 19 u: Vespers.  
Zondag 28 september, 10 u: Goddelijke Liturgie.  
Zaterdag 18 oktober, 9.30 u: Goddelijke Liturgie.  
Zaterdag 25 oktober, 19 u: Vespers.  
Zondag 26 oktober, 10 u: Goddelijke Liturgie.  
Zaterdag 15 november, 9.30 u: Goddelijke Liturgie.  
Zaterdag 22 november, 19 u: Vespers.  
Zondag 23 november, 10 u: Goddelijke Liturgie.
- **Haarlem:** (BG)  
Zaterdag 13 september, 19.30 u: Goddelijke Liturgie.  
Zaterdag 8 november, 19.30 u: Goddelijke Liturgie.
- **'s-Hertogenbosch:** (Johannes van Damascusgemeenschap)  
*Iedere zondag 10.15 uur: Goddelijke Liturgie; soms bij afwezigheid van een priester Metten i.p.v. Goddelijke Liturgie.*  
*Bijzondere diensten:*  
Zondag 7 september, Zevende Zondag na Pinksteren, Zondag vóór Kruisverheffing, 10.15 u: Goddelijke Liturgie.  
Zondag 14 september, Achttiende Zondag na Pinksteren, Feest van Kruisverheffing met Verheffing van het Kruis, 10.15 u: Goddelijke Liturgie.  
Zondag 21 september, Negentiende Zondag na Pinksteren, Zondag na Kruisverheffing, 10.15 u: Mettendienst, met aandacht voor de Vredesweek.  
Zondag 28 september, Twintigste Zondag na Pinksteren, 10.15 u: Goddelijke Liturgie.  
Zondag 5 oktober, Eenentwintigste Zondag na Pinksteren, 10.15 u: Goddelijke Liturgie.  
Zondag 12 oktober, Tweeëntwintigste Zondag na Pinksteren, 10.15 u: Goddelijke Liturgie.  
Zondag 19 oktober, Drieëntwintigste Zondag na Pinksteren, 10.15 u: Geen Liturgie. Bezoek aan de Koptische Gemeenschap in Eindhoven (opgeven bij dhr. Gerard Boode, 073-5214457 of: [g.boode@hetnet.nl](mailto:g.boode@hetnet.nl)).  
Zondag 26 oktober, Vierentwintigste Zondag na Pinksteren, 10.15 u: Goddelijke Liturgie, met medewerking van koor Angelski Sobor (Gent, B) o.l.v. Christine Van Laere. Speciale Liturgieviering

- met uitleg. (Voorbereidende studiebijeenkomst dinsdag 21 oktober, 20-22 u: opgeven bij mw Wem Timmermans, tel 06-53622939).
- Zondag 2 november, Vijfentwintigste Zondag na Pinksteren, 10.15 u: Mettendienst.  
Zondag 9 november, Zesentwintigste Zondag na Pinksteren, 10.15 u: Goddelijke Liturgie (Kerkvergadering na Liturgie).  
Zondag 16 november, Zevenentwintigste Zondag na Pinksteren, 10.15 u: Goddelijke Liturgie.  
Zondag 23 november, Achtentwintigste Zondag na Pinksteren, 10.15 u: Goddelijke Liturgie.  
Zondag 30 november, Negenentwintigste Zondag na Pinksteren, 10.15 u: Goddelijke Liturgie.  
*Voor informatie over de diensten: [www.byzantijnsekapel.nl](http://www.byzantijnsekapel.nl), of mevr. Wem Timmermans, tel 06-53622939 en mevr. Myrjam Corsten, tel. 073-6148508.*
- **Laren:** (UBK)  
Zondag 26 oktober, 10 u: Goddelijke Liturgie in St. Janskerk, Brink 33.
- **Maastricht:** (BG)  
Zondag 21 september, 10 u: Goddelijke Liturgie.  
Zondag 19 oktober, 10 u: Goddelijke Liturgie.  
Zondag 16 november, 10 u: Goddelijke Liturgie.
- **Nieuwegein:** (UBK)  
Zondag 31 augustus, 9.30 u: Goddelijke Liturgie in Barbarakerk, Koningsinnelaan 1.
- **Nijmegen:** (Nijmeegs Byzantijns Koor)  
Zaterdag 13 september, Viering van het Feest van Kruisverheffing, 19 u: Goddelijke Liturgie.  
Zaterdag 11 oktober, Viering van de Vaders van het Zevende Oecumenisch Concilie, 19 u: Goddelijke Liturgie.  
Zaterdag 8 november, Viering van de 26<sup>e</sup> Zondag na Pinksteren, 19 u: Goddelijke Liturgie.  
*Voor informatie: [www.hetnbk.nl](http://www.hetnbk.nl) of dhr Joop van der Post, e-mail: [j.vanderpost@planet.nl](mailto:j.vanderpost@planet.nl).*
- **Nijmegen:** (BG)  
Zaterdag 27 september, 19 u: Goddelijke Liturgie.  
Zaterdag 25 oktober, 19 u: Goddelijke Liturgie.  
Zaterdag 22 november, 19 u: Goddelijke Liturgie.
- **Roosendaal:** (BG)  
Zondag 30 november, 14 u: Goddelijke Liturgie in O. L. Vrouweparochie, Kade 23.
- **Rotterdam:** (BG)  
Zondag 7 september, 10 u: Goddelijke Liturgie.  
Zondag 5 oktober, 10 u: Goddelijke Liturgie.  
Zondag 2 november, 10 u: Goddelijke Liturgie.
- **Tilburg:** (Tilburgs Byzantijnse Koor)  
In verband met huisvesting kon het TBK bij het voltooiën van deze Pokrof-editie nog niet hun liturgie-agenda overleggen.  
*Voor actuele informatie: [www.tilburgsbyzantijnskoor.nl](http://www.tilburgsbyzantijnskoor.nl).*
- **Utrecht:** (BG)  
Zondag 21 september, Zondag na Kruisverheffing, 10.30 u: Goddelijke Liturgie.  
Zondag 19 oktober, 23<sup>e</sup> Zondag na Pinksteren, 10.30 u: Goddelijke Liturgie.  
Zondag 16 november, 27<sup>e</sup> Zondag na Pinksteren 10.30 u: Goddelijke Liturgie.

### De illustraties op de omslag:

*Voorzijde: Weids uitzicht vanuit Mardin (Zuid-oost-Turkije) over achtereenvolgens een moslimkerkhof, een verlaten Syrisch-orthodox klooster en de vruchtbare Mesopotamische laagvlakte, reikend tot over de Turkse grens met Syrië.*  
*Achterzijde: Hek bij ingang Syrisch-orthodoxe klooster Mor Gabriël in Tur Abdin, Zuid-oost-Turkije (Foto's: L. van Leijssen).*

# Pokrof

is een uitgave van:  
katholieke vereniging voor  
oecumene athanasius  
en willibrord

